

УДК 322.2.1

**ӘЛЕУМЕТТІК ҚАМСЫЗДАНДЫРУ ҚҰҚЫҒЫ ПРИНЦИПТЕРІ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ
ОЛАРДЫ ЖІКТЕУ**

Ұлықпан Жансая Талғатқызы

jan99_47@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің

«Құқықтану» мамандығының 3-курс студенті

Ғылыми жетекші: з.ғ.к., доцент Сактаганова И.С.

Қазіргі ғылым жүйелілікті объективті әлемнің негізгі қасиеттерінің бірі ретінде қарастырады. Ғылыми танымның әдісі ретінде жүйелік тәсілге объектіні зерттеудің өзара байланысты аспектілері кіреді (компоненттік, құрылымдық, функционалды), олар бірге жүйені тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Жүйелік тәсілдемеде орталық орынды зерттеудің компоненттік аспектісі алады, бұл жүйенің құрамдас бөліктері неден тұрады деген сұраққа жауап беруге мүмкіндік береді.

Жүйелік тәсілдің тағы бір маңызды аспектісі оның құрылымын зерттеу болып табылады. Әрбір нақты жүйенің өзінің құрамдас бөліктерінің сипатымен анықталатын өзіндік құрылымы бар. Қажет қанша, ішкі құрылым, жүйелік тұтастықтың маңызды, маңызды компоненттерін логикалық ұйымдастыру болып табылатын құрылымсыз жүйе жоқ.

Құқықты құрылымдық талдау дегеніміз - саланың құрамын анықтау, жалпы құқық жүйесіндегі нақты салалардың орнын белгілеу, салалардың бір-бірімен және тұтасымен жүйенің өзара байланысын зерттеу. Ал құқық саласы деңгейінде оны қолдану оның институттарының құрамын, олардың өзара байланысын және олардың бір-біріне әсер ету сипатын анықтауға мүмкіндік береді.

Функционалды аспект - бұл жүйенің және оның компоненттерінің белсенділігін көрсету тәсілдерін белгілеу, өйткені заң әлеуметтік реттеу жүйесінде жетекші орын алады.

Құқықтың генезисі оның қоғамның барлық негізгі салаларын қамтитын интеграцияланған жүйе ретінде қалыптасуы ұзақ тарихи дамудың нәтижесі екендігін көрсетеді. Тек әлеуметтік дамудың белгілі бір кезеңінде заң әлеуметтік қатынастардың міндетті реттеушісіне айналды [1].

Құқықтық жүйенің құрамдас бөліктері: салалар, мекемелер, құқықтық нормалар және аралық позицияны иеленген басқа да субъектілер (ішкі секторлар, кіші институттар). Құқықтың құрамдас бөліктері (салалар, институттар, нормалар) өздерінің реттеуші қасиеттерін тек белгілі бір шектерде және нысандарда көрсетеді. Атап айтқанда, сала әлеуметтік қатынастардың белгілі бір тобында реттеуді қамтамасыз етеді, ал құқықтық норма белгілі бір әлеуметтік қатынастардың белгілі бір жақтарына ғана әсер етеді.

Әлеуметтік қамсыздандыру құқығы саласының жалпы бөліміне құқықтық реттеудің қағидалары мен міндеттерін, оның субъектілері мен жергілікті билік органдарының әлеуметтік қамсыздандыруды құқықтық реттеу мәселелері бойынша негізгі құқықтарын білдіретін нормалар кіреді.

Ерекше бөлім қауіпсіздіктің белгілі бір түрлерін қамтамасыз ету шарттарын анықтайтын нормалардан тұрады. Бұл нормалар топтары құқық саласының институттарын құрайды. Мысал ретінде келесі институттарды атап өтуге болады: кәрілікке байланысты зейнетақы, мүгедектік бойынша зейнетақы, асыраушысынан айырылу, еңбек өтілі, жұмыссыздық бойынша жәрдемақы, жұмысқа уақытша жарамсыздық және т.б. Институттардың ішінде құқық нормалары құқықтық қатынастардың құрылымын, біртұтастығын және ескеретін белгілі бір жүйеге сәйкес орналасады. әртүрлі негіздер бойынша бөлінетін нормаларды саралау.

Әлеуметтік қамсыздандыру құқығының жүйесі - бұл реттелетін әлеуметтік қатынастардың ерекшеліктеріне сәйкес белгілі бір құрылымдық реттілікте орналасқан объективті өзара байланысты құқықтық институттар мен нормалардың жиынтығы.

Әлеуметтік қамсыздандыру туралы заңның көптеген ережелері табиғатта авторлық сипатқа ие және олар делдал болған әлеуметтік қатынастардың сипатымен анықталатын рұқсаттар болып табылады. Олар адамның қартайған, мүгедектігі, асыраушысынан айрылу және басқа жағдайларда адамның өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін нақты алғышарттар жасайды. Бұл жағдайда рұқсат етілген реттеу қолданылады: құқықтық қатынастардың субъектілеріне тек нормаларда тікелей қарастырылған нәрсеге ғана жол беріледі [2].

Тыйым салуларға келетін болсақ, кеңестік кезең үшін әлеуметтік қамсыздандыру құқығы тарихында олар ерекше болған жоқ. Тікелей тыйым салулар іс жүзінде болмады, дегенмен олар нормалардың мазмұнынан туындайды. Әлеуметтік қамсыздандыру құқығының қазіргі даму кезеңінің ерекшелігі тыйым салу нормаларының пайда болуы болып табылады. Құқық саласының жүйесін заңдар жүйесінен ажырату керек. Әр түрлі жалпылау деңгейіндегі заңнама жүйесі салалық жүйені қалыптастырады және шоғырландырады. Заңнама жүйесін құқық саласының құрылымын көрсететін ішкі бірлік пен өзара байланысты әлеуметтік қамсыздандыру туралы нормативтік актілердің жиынтығы ретінде анықтауға болады. Бұл жағдай әлеуметтік қамсыздандыру туралы заңнама жүйесін едәуір қиындатады, сол қатынастарды реттеуде сәйкессіздіктер туғызады және нормалардың қайталануына әкеледі.

Кодификацияланған нормативтік актіні әзірлеу әрекеттері әлі оң нәтижеге әкелмеді, бұл бірқатар объективті себептермен түсіндіріледі:

- өтпелі кезеңдегі қайшылықтар;
- елдегі қиын экономикалық жағдай;
- жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайда әлеуметтік қамсыздандырудың бірыңғай тұжырымдамасының болмауы;
- әлеуметтік қамсыздандыру қатынастарының алуан түрлілігі;

- әлеуметтік қамсыздандыруды басқару органдарын үздіксіз реформалау.

Сонымен бірге, Заңнама негіздерін немесе Кодексті әзірлеу және қабылдау әлеуметтік қамсыздандыру құқығының барлық институттары мен нормаларын айтарлықтай жаңартады және дамытады.

Барлық құқық жүйесінің, оның ішінде әлеуметтік қауіпсіздік туралы заңның өзегі - бұл құқықтың маңызды белгілерін білдіретін құқықтық принциптер. Теориялық тұрғыдан алғанда, заңның қағидаларына сәйкес құқықтың мәні мен мазмұнын, оның ішкі құрылымы мен дамуын сипаттайтын негізгі идеяларды, басшылыққа алынатын принциптерді түсіну әдетке айналған.

Әлеуметтік қамсыздандыру құқығы принциптерінің жіктелуі. Қолданылу аясына сәйкес заңның принциптері әдетте мыналарға жіктеледі:

- құқықтың барлық салаларына тән жалпы құқықтық;
- бірнеше салалардың ортақ белгілерін көрсететін салааралық;
- белгілі бір саланың ерекшелігін сипаттайтын сала;
- саланың жекелеген институттарына жататын салааралық.

Жалпы принциптерге мыналар жатады:

- адам, оның құқықтары мен бостандықтары - ең жоғары құндылық; адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын мойындау, сақтау және қорғау - мемлекеттің міндеті;

- адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын мойындау және оларға кепілдік беру;

- адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарының туылғаннан бастап барлығына тиесілі болуы, олардың бөлінбеуі;

- бәрінің заң мен сот алдындағы теңдігі;

- еркек пен әйелдің теңдігі және оларды іске асырудың тең мүмкіндіктері;

- әркімнің өмір сүру құқығы;

- әркімге құқықтар мен бостандықтарды сот арқылы қорғауға кепілдік беру;

- әркімнің мемлекеттік органдардың немесе олардың лауазымды адамдарының заңсыз әрекеттері (немесе әрекетсіздігі) салдарынан келтірілген залалды мемлекет тарапынан өтеу құқығы.

Бұл қағидалар әлеуметтік қамсыздандырудың әлеуметтік қатынастары саласында да, әлеуметтік өмір салаларында да құқықтық реттеудің мәнін көрсететін жалпы және негізгі, жетекші идеялар болып табылады, олардың кейбіреулері қазақстандық құқық жүйесін дамытудың келешегін көрсетеді. Осылайша, халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормалары мен қағидаларына сәйкес әркімге лайықты өмір сүру деңгейіне кепілдік беріледі. Әлеуметтік қамсыздандыру саласында осы қағидаларды жүзеге асыру жедел шешуді қажет ететін өткір әлеуметтік проблемалардың бірі болып табылады.

Құқықтың салааралық принциптері, әдетте, бір-бірімен тығыз байланыста болатын екі (немесе одан да көп) құқық саласын қамтиды. Бұл, мысалы, әлеуметтік қамсыздандыру туралы заң, еңбек құқығы, отбасы құқығы). Салааралық принциптер жалпы құқық қағидаларынан мүлде бөлек емес. Керісінше, олар соларға негізделеді, белгілі бір іргелі идеяларды нақтылайды, құқық салаларының ерекшеліктерін ескере отырып, жалпы құқық мазмұнын алға тартады.

Салааралық принциптерге мыналар жатады:

- жұмыссыздықтан қорғау құқығы;

- денсаулық сақтау құқығы;

- отбасын, баласын және анасын мемлекеттік қолдау;

- қарт азаматтардың, мүгедектердің әлеуметтік қорғауға құқығы және т.б.

Салалық принциптер құқықтың әрбір саласы, жалпы және салааралық құқықтардан басқа, тек өзіне тән құқықтық қағидалар негізінде құрылуымен сипатталады. Салалық принциптер құқықтың нақты саласы нормаларының мәнін көрсетеді. Олардың негізінде

жиынтығында әлеуметтік қамсыздандыру құқығы сияқты саланы құрайтын нормалар құрылып, іске асырылуда. Салалық қағидаттарына құқығы, әлеуметтік қамтамасыз ету қабылданды жатқызуға принциптер ретінде:

- жалпыға бірдейлігі;
- міндеттілігі;
- мемлекеттік бюджет және зейнетақы қорлары есебінен қаржыландыру;
- саралау негіздер ұсыну ақшалай төлемдер байланысты еңбек жағдайлары (зиянды, ауыр және т.б.), табиғи-климаттық жағдайларын, жалақысы деңгейінің, еңбек стажына, жасына және т. б.
- жан-жақтылығы;
- кешенділігі.

Ішкі салалық қағидаттар – бұл құқық саласының жекелеген институттарының принциптері. Әлеуметтік қамтамасыз ету құқығында кәметке толмағандарға әлеуметтік қызмет көрсетудің қолжетімділігі, еріктілігі, басымдығы, құпиялылық және т. б. сияқты ішкі салалық қағидаттарды бөлу қабылданған.

Біздің өміріміздің жаңа экономикалық жағдайларын ескере отырып, әлеуметтік қамсыздандыру құқығының мынадай принциптерін атауға болады:

- әлеуметтік қамсыздандырудың жалпыға бірдей және қол жетімділігі;
- әлеуметтік қамсыздандыру түрлерінің жан-жақты және алуан түрлілігі;
- әлеуметтік қамсыздандыру ел экономикасының қалыптасқан деңгейіне сәйкес келетін мөлшерде беріледі;
- әлеуметтік қамсыздандыру осы мақсаттарға арналған қаражат есебінен жүзеге асырылады;
- әлеуметтік маңызы бар жағдайлар негізінде қамтамасыз етуді саралау [3].

Әлеуметтік қамсыздандырудың әмбебаптығы және қол жетімділігі. Бұл қағида ең алдымен Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларына негізделеді, онда 28-бап әр азаматтың жасына, ауруы, мүгедектігі, асыраушысынан айрылуы және т.б. жағдайда әлеуметтік қамсыздандыруға кепілдік береді. Сонымен қатар, әлеуметтік қамсыздандырудың әмбебаптығы принципі теңдіктің конституциялық қағидатына негізделеді, оған сәйкес мемлекет жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, шығу тегіне, меншігі мен лауазымына, тұрғылықты жеріне немесе дініне қарамастан адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының теңдігіне кепілдік береді. , сенім, қоғамдық бірлестіктердің мүшелігі, сондай-ақ басқа да жағдайлар [4, 10 б.].

Әлеуметтік қамсыздандыруда бұл қағида еңбек немесе әлеуметтік қызметпен айналысқан азаматтардың ғана емес, сонымен бірге жұмыс істемеген азаматтардың (мысалы, жетімдер, мүгедектер және жұмыс істемейтін қарт азаматтар әлеуметтік зейнетақымен қамсыздандыру құқығына ие болуымен) жүзеге асырылады.

Сонымен қатар, әмбебаптық қағидасы зейнетақымен қамсыздандыру құқығы тек Қазақстан Республикасының азаматтарына ғана емес, сонымен қатар, егер заңдарда және халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұратын шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдарға да қол жетімді екендігінде көрінеді.

Әлеуметтік қамсыздандырудың қол жетімділігі қағидаты әлеуметтік қамсыздандырудың жекелеген түрлерін тағайындау, беру, төлеу тәртібін белгілейтін ережелерде енгізілген. Бүкіл әлеуметтік қамсыздандыру жүйесі әлеуметтік қамсыздандырудың белгілі бір түрін алушыға мүмкіндігінше жақын болатындай етіп құрылған. Әдетте, кепілзат жұмыс, оқу, қызмет көрсету орнында немесе қамтамасыз етілген адамның тұрғылықты жерінде болады. Әлеуметтік қамсыздандырудың кейбір түрлері тікелей үйде қамтамасыз етілуі мүмкін. Оларға әлеуметтік қызметтер, медициналық қызмет, үйге жеткізілген зейнетақы төлемдері және т.б.

Әлеуметтік қамсыздандырудың түрлілігі және әртүрлілігі. Бұл принцип мемлекет өз азаматтарына кез-келген жағдайда, осындай көмекке мұқтаж болған кезде әлеуметтік

қамсыздандыруды қамтамасыз етеді. Бұл қағиданың мазмұны қоғам дамуымен үнемі өзгеріп отырады. Егер бастапқыда адамның әлеуметтік қамсыздандыруға құқығы бар негіздер тізімі (қауіптер тізімі) тек мүгедектікке, қарттыққа және жесірлікке қатысты болса, онда әлеуметтік-экономикалық жағдай өзгеріп, өркениет дамыған сайын бұл тізім үнемі кеңейеді. Әркімнің әлеуметтік қамсыздандыру құқығын бекіткен Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948 ж.) Осындай себептерге қатысты: қарттық, мүгедектік, жесірлік қана емес, сонымен қатар жұмыссыздық, сонымен қатар адам өзінің бақылауынан тыс себептерден айырылатын басқа да жағдайларға қатысты. тіршілік көзі. Сонымен қатар, Декларация әлеуметтік қамсыздандырудың дербес негізі ретінде ана мен баланы ескереді.

Қазақстан Республикасында осындай жағдайлардың қатарына келесі жағдайлар жатады: кәрілік, мүгедектік, уақытша еңбекке жарамсыздық, асыраушысынан айырылу, жұмыссыздық, бала көтеру, адамның қайтыс болуы, медициналық көмек пен емделуге мұқтаждық, медициналық көмек, протездік-ортопедиялық көмек, көлік құралында немесе көлік құралында болу, еңбек жарақаты және кәсіптік ауру, кедейлік, ата-ана, ана және әке.

Әлеуметтік қамсыздандыру негіздерінің алуан түрлілігімен бірге оның түрлерінің алуан түрлілігі де байланысты. Бұл азаматтарға ақшалай (зейнетақылар, жәрдемақылар, өтемақылар) және заттай (тамақ, дәрі-дәрмек, киім, көлік құралдары, мүгедектерге, балаларға арналған техникалық құралдар) және әртүрлі жеңілдіктер үшін (әлеуметтік төлемдер) азаматтарға әлеуметтік қамсыздандыруды белгілеу және нақты қамтамасыз етуде көрінеді. саяхат, курорттық емдеу және т.б.) [5].

Әлеуметтік қамсыздандыру ел экономикасының қазіргі деңгейіне сәйкес келеді. Қазақстан Республикасының Конституциясы адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын ең жоғары құндылық деп таниды. Бұл ретте адамның мемлекетте лайықты қамтамасыз етілуі көбіне ел экономикасының даму деңгейіне байланысты болады. Мемлекет өз азаматтарына бұрынғыдан артық бере алмайды. Сондықтан мемлекет барлық азаматтарға кепілдік бере алатын ең төменгі қауіпсіздік стандарттарын бекіту керек.

Қазіргі уақытта ең төменгі күнкөріс деңгейі әлеуметтік қамсыздандыру стандарты ретінде қолданылады. Ең төменгі күнкөріс деңгейі ең төменгі жалақы мөлшерін және жасына байланысты ең төменгі зейнетақыны белгілеуге, сондай-ақ жәрдемақы мен басқа да әлеуметтік төлемдердің мөлшерін анықтауға негіз болып табылады.

Күнкөріс минимумы ең төменгі тұтыну қоржынының құнына тең адам басына талап етілетін ең төменгі ақшалай кіріс ретінде түсініледі.

Өмір сүру құнын статистикалық уәкілетті орган және еңбек және халықты әлеуметтік қорғау саласындағы уәкілетті орган ең төменгі қажетті тауарлар мен қызметтер құнының тіркелген үлесіне көбейтілген азық-түлік себетінің құнына сүйене отырып есептейді. Бұл есептеулер тамақ тұтынудың ғылыми негізделген физиологиялық нормаларына сәйкес жасалады және тоқсан сайын республика бойынша және аймақтарда орташа есеппен есептеледі:

- 1) жан басына шаққанда;
- 2) жынысы және жас топтары бойынша.

Ең төменгі тұтыну қоржыны мыналардан тұрады:

- а) азық-түлік себеті;
- б) азық-түлік емес тауарлар мен қызметтердің құны.

Кедейшілік шегі деп экономикалық мүмкіндіктерге байланысты республикада белгіленетін адамның ең төменгі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажетті табыс шекарасы түсініледі. Кедейлік шегі республика бойынша тоқсан сайын, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен өңірлер деңгейінде айқындалады.

Кедейлік шегі аз қамтылған азаматтарға әлеуметтік көмек көрсетудің өлшемі болып табылады. Әлеуметтік қамсыздандыру осы мақсаттарға арналған арнайы қаражат есебінен жүзеге асырылады. Әлеуметтік қамсыздандыру қазіргі уақытта (яғни 2045 жылға дейін) мемлекеттік қаражат есебінен, сондай-ақ мемлекеттік және мемлекеттік емес жинақтаушы

зейнетақы қорларының арнайы қаражаты есебінен, сондай-ақ әлеуметтік қамсыздандыру мен қайырымдылықтың қосымша нысандарын құру есебінен жүзеге асырылуы мүмкін [6].

Әмбебаптылық принципі тиісті әлеуметтік маңызды жағдайлар (ауру, жұмыссыздық, қарттық, еңбек жарақаты, көп балалы болу, жүктілік және босану, мүгедектік, асыраушысынан айырылу және т.б.) болған кезде барлық азаматтарды әлеуметтік қамсыздандырумен қамтамасыз етуден көрінеді. Жаңа экономикалық жағдайлар біздің еліміз үшін жаңа әлеуметтік қауіп-қатерлер мен қауіптердің туындауына алып келгенін атап өткен жөн. Баспанасыздық, балалардың панасыздығы, техногендік және табиғи катаклизмдер, өмір сүрудің қолайсыз экологиялық жағдайлары қазіргі заманғы әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінде едәуір орын алады және де өзінің әлеуметтік шешілуін және әлеуметтік қорғалуын талап етеді.

Кешенділік принципі заңдарда белгіленген барлық ықтимал әлеуметтік маңызы бар жағдайлар туындаған кезде әлеуметтік қамсыздандырудың кепілдігін және мұқтаж азаматтардың қажеттіліктерін неғұрлым толық қанағаттандыру мақсатында қамтамасыз етудің (төлемдердің, қызметтердің, жеңілдіктердің) бірнеше түрін бір мезгілде алу мүмкіндігін білдіреді.

Әлеуметтік маңызы бар жағдайлар негізінде қамтамасыз етуді саралау принципі. Әлеуметтік қамтамасыз етуді ұсыну негіздемелерге байланысты сараланады.

Дифференциацияның келесі түрлері ерекшеленеді:

1) субъектілік-әлеуметтік қамсыздандырудың қандай да бір түрі берілетін белгілі бір субъектінің белгілі бір сипаттамаларына байланысты. Дифференциация Жынысы (Ерлер мен әйелдер үшін әртүрлі зейнетақы жасы), мемлекет алдында белгілі бір сіңірген еңбегі (Ұлы Отан соғысының ардагерлері мен еңбек ардагерлері үшін жеңілдіктер), белгілі бір қызмет түрлерімен айналысу (әскери қызметшілер, мемлекеттік қызметшілер үшін еңбек сіңірген еңбегі үшін зейнетақы және т. б.), денсаулық жағдайы (уақытша еңбекке жарамсыздық, мүгедектік) сияқты белгі бойынша қолданылуы мүмкін.);

2) Аумақтық – әлеуметтік қамсыздандырудың қандай да бір түріне құқық беретін қызмет қайда (қандай климаттық жағдайларда) өткеніне байланысты. Мысалы, жоғары таулы облыстарда, Семей полигонында сынақтардан зардап шеккен аумақтарда жұмыс істеу);

3) салалық – халық шаруашылығының қай саласында әлеуметтік қамсыздандырудың қандай да бір түріне құқық беретін еңбек қызметі жүзеге асырылғанына байланысты (шахтерлерге, ауыр және қауіпті өндіріс қызметкерлеріне және т.б. зейнетақымен қамсыздандыру) [7].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мәскеу университетінің хабаршысы. "Құқық" Сериясы, 1983.-№4.- С. 46
2. Силакова, м. а. Әлеуметтік қамтамасыз ету кепілдік негізгі заң РФ / О. Силакова. // Билік сот. 2005. № 2 (12). С. 63.
3. Зверева, Н. В. Ресейдегі жеңілдіктер жүйесін реформалау мәселесі / Н. В. Зверева. // Мәскеу университетінің хабаршысы. Сер. 6. Экономика. 2006. №2. С. 7.
4. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Учебно-практическое пособие.- Алматы ЖШС "Издательство" Норма-К", - 2011, 44 Б.
5. Шайхатдинов, В. Ш. Әлеуметтік қамсыздандыру-құқықтық мемлекет деңгейіне. – Алматы, 2016.
6. В. Ш. Шайхатдинов. // Құқықтық мемлекет: теория және практика. Қоғамдық-саяси және ғылыми-құқықтық журнал. 2005. № 2. С. 15.
7. Комаров, С. В. Қазіргі заманғы мәселелері әлеуметтік сала. / С. В. Комарова. // Финансы. 2005. №3. С. 16.